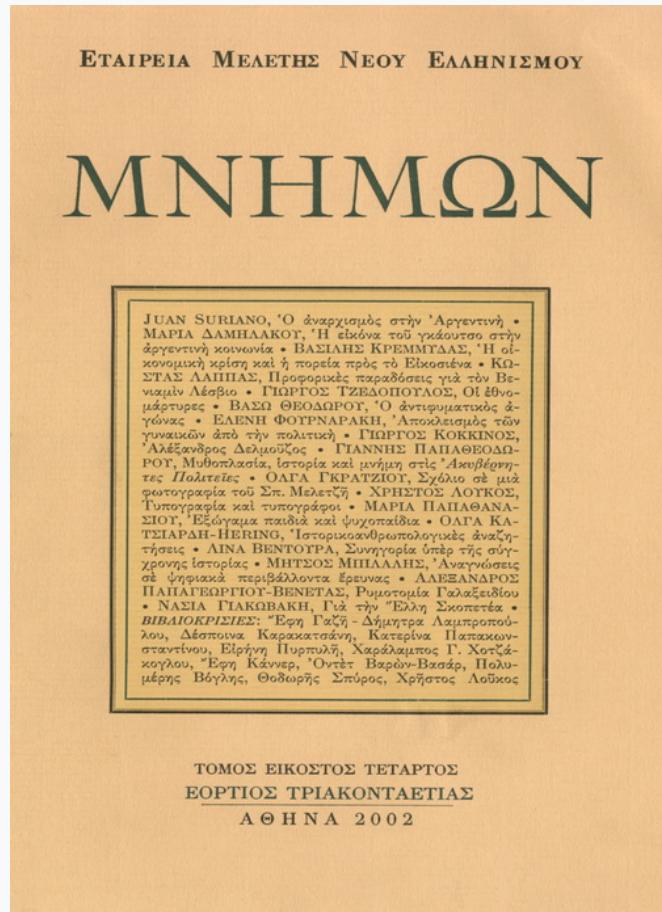

Μνήμων

Τόμ. 24, Αρ. 2 (2002)

Π. Υφαντής, Μέγα Σπήλαιο. Ἰστορία, πνευματική καὶ εθνική μαρτυρία, ἔκδ. 1. Μητροπόλεως Καλαβρύτων καὶ Αιγιαλείας, 'Αθήνα 1999

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ Γ. ΧΟΤΖΑΚΟΓΛΟΥ

doi: [10.12681/mnimon.754](https://doi.org/10.12681/mnimon.754)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΧΟΤΖΑΚΟΓΛΟΥ Χ. Γ. (2002). Π. Υφαντής, Μέγα Σπήλαιο. Ἰστορία, πνευματική καὶ εθνική μαρτυρία, ἔκδ. 1. Μητροπόλεως Καλαβρύτων καὶ Αιγιαλείας, 'Αθήνα 1999. *Mnimon*, 24(2), 438-443.
<https://doi.org/10.12681/mnimon.754>

προσπάθεια αυτογνωσίας. Η ίδια η *Iστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* αποτελεί από μόνη της μια πρόσκληση σε διάλογο με το παρελθόν. Η μελέτη της κα-

τασκευής της και της διαδρομής της έως την εποχή μας, είναι άλλη μία τέτοια πρόσκληση.

ΕΙΡΗΝΗ ΠΥΡΠΥΛΗ

Π. Υφαντῆς, Μέγα Σπήλαιο. Ιστορία, πνευματική και έθνική μαρτυρία, έκδ. Ι. Μητρόπολεως Καλαβρύτων και Αιγαίων, Αθήνα 1999, 200 σ.

Η μυογραφία αύτή άποτελεῖ μία προσπάθεια παρουσιάσεως της ίστορίας και δράσεως της Ι. Μ. Μεγάλου Σπηλαίου Καλαβρύτων άπό την ίδρυσή της έως σήμερα. Αφορμή της μελέτης άποτέλεσε ή προκήρυξη βραβείου για τη συγγραφή μυογραφίας μὲ θέμα τό Μέγα Σπήλαιο άπό την Ι. Μητρόπολη Καλαβρύτων και Αιγαίων. Τὴν ἔγκριση τῆς ἐργασίας ἀλλά και τὴν ἀπονομὴ τοῦ βραβείου στὸ θεολόγο Π. Υφαντῆ διεκπεραίωσε ἡ Ἀκαδημία Αθηνῶν.

Τὰ περιεχόμενα τοῦ βιβλίου διαθρώνονται σὲ ἔξι ένότητες (Κεφάλαια Α'- ΣΤ'), οἱ ὅποιες χωρίζονται σὲ περισσότερα ὑποκεφάλαια, ἐνῶ στὸ τέλος τοῦ βιβλίου παρατίθεται Παράρτημα μὲ «Πηγές καὶ Ἀρχειακὸ ὄλικὸ» (σ. 165-192) καὶ «Βιβλιογραφία» (σ. 193-199).

Στὸ πρῶτο κεφάλαιο («Τοπογραφία καὶ Ὄνομασία τῆς μονῆς» σ. 19-29), παρουσιάζονται σὲ τέσσερα ὑποκεφάλαια ἡ χωρογραφία τοῦ Μ. Σπηλαίου, ἡ θυματουργὸς εἰκόνα τῆς Θεοτόκου, οἱ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες καὶ ἡ ἔγγεια περιουσία τῆς μονῆς.

Απὸ τὴν προσεκτικὴν ἀνάγνωση τοῦ βιβλίου διαπιστώνεται ὅτι ὁ συγγραφέας ἀντὶ γιὰ τὸ δρόμο τῆς ίστορικῆς ἔρευνας ἐπέλεξε τὴν ἀτραπὴν τῆς ἀντιγραφῆς. Εἳσι περιγράφει τὸν κυρίως δρόμο τοῦ μοναστηρίου καὶ τοὺς περὶ τὸ Καθολικὸ χώρους ἀντιγράφοντας ἀπὸ τὸ παλαιὸ Κτιτορικὸ τῆς μονῆς τοῦ Κων. Οἰκονόμου¹ (1840) καὶ

1. (Κ. Οἰκονόμος ἐξ Οἰκονόμων), *Κτιτορικὸν ἢ Προσκυνητήριον τοῦ M. Σπηλαίου*, Αθήνα 1840.

τὴν «Χωροταξικὴ Περιγραφὴ» τοῦ ιερομόναχου Θ. Τσεκούρα² (1916), πράττοντας ἀντὶ γιὰ τὰ ὅποια ἦδιος στηλιτεύει (σ. 20 σημ. 3) τὸν Τσεκούρα, ὅτι δηλ. ἐπαναλαμβάνει ἄκριτα πληροφορίες ἀπὸ τὸν Οἰκονόμου. Εἳσι λοιπὸν δ σημερινὸς προσκυνητῆς καὶ ἀναγνώστης τοῦ βιβλίου ἐπὶ ματαίῳ θά ἀναζητήσει τὰ ὅργδοικοντα κελλία³ τῆς μονῆς (σ. 20), τοὺς «τρεῖς συνεχόμενους ναΐσκους τῆς ἀγ. Αἰκατερίνης, τοῦ ὁσ. Λουκᾶ τοῦ Στειριώτου καὶ τῶν Ἀγίων Ταξιαρχῶν» (σ. 21), ὅπως ἐπίσης καὶ τὸ «παρεκκλήσιο τῶν Τριῶν Ταξιαρχῶν» ποὺ περιγράφει ὁ συγγραφέας, ἀφοῦ ἀντὶ κάηκαν στὴν πυρκαϊά τῆς μονῆς τοῦ 1934⁴ δ περιγραφόμενος πύργος μὲ τὸ παρεκκλήσιο τοῦ Ἀπ. Λουκᾶ στὴν κορυφὴ τοῦ βράχου (σ. 21) ἔχει καταρρεύσει πρὶν ἀπὸ πολλὲς δεκαετίες.

Μὲ τὴν ίδια μέθοδο ὁ συγγραφέας πραγματεύεται καὶ τὴν κατὰ παράδοσιν ὑπὸ τοῦ εὐαγγελιστοῦ Λουκᾶ ίστορηθεῖσα εἰκόνα τῆς βρεφοκρατούσας Θεοτόκου,⁵ ἀντιγράφοντας τὴν περιγραφὴ ἀπὸ τὴ δημοσίευση τοῦ Ἀνδ. Ξυγγόπουλου.⁶ Καὶ ἐνῶ σὲ ἔκταση περίπου δύο σελίδων παραθέτει ἀκρίτως τὰ ἐπιχειρήματα Ξυγγόπουλου καὶ

2. Θ. Τσεκούρας, *Χωρογραφικὴ καὶ Ιστορικὴ περιγραφὴ τῆς Ι. Μ. Μ. Σπηλαίου*, Αθήνα 1916.

3. «Ἄς σημειωθεῖ, ὅτι είναι ἡ μοναδικὴ ἀνάγλυφη εἰκόνα ἐκ κηρομαστίχης τῆς βυζαντινῆς περιόδου στὸν εὐρύτερο ἑλληνικὸ χώρο.

4. Ἀνδ. Ξυγγόπουλος, «Ἡ εἰκὼν τῆς Θεοτόκου ἐν τῇ Μονῇ τοῦ Μ. Σπηλαίου», *ΑΕ* 1933 101-118.

Σωτηρίου,⁵ πού δόθηκον στη χρονολόγηση τῆς εἰκόνας μεταξύ IA' και IB' αἰώνων, τὸ κεφάλαιο κλείνει μὲ μία ἀδριστή ἀναφορά, διτὶ λίστας ή εἰκόνας νὰ ἀποτελεῖ ὄντως ἔργο τοῦ εὐαγγελιστοῦ Λουκᾶ, ὅπως καὶ κάποιοι ἴστορικοι εἰκάζουν, παραπέμποντας σὲ ἔναν ἴστοριοδίφη καὶ σὲ ἔνα λεξικογράφο (σ. 24, σημ. 22). "Αν ὅμως προχωροῦσε σὲ μία κριτικὴ τῶν ἐπιχειρημάτων Ευγύρουποιον καὶ Σωτηρίου δὲ θὰ χρειαζόταν νὰ δώσει τὴν ἐντύπωση ὅτι, δεδομένης καὶ τῆς θεολογικῆς του ἰδιότητος, ἀναγκάζεται νὰ καταφέύγῃ στὴν ἴστοριοιδίφια, ἀπὸ τὴν ἀγωνία μῆπως καταρρίψῃ τὴν ἀρχαιότατη παράδοση σχετικὰ μὲ τὸν εὐαγγελιστὴν Λουκᾶ ὡς ζωγράφο τῆς εἰκόνας. Δὲ σχολιάζεται, γιὰ παράδειγμα, διτὶ ή χρονολόγηση στὸν IA'-IB' αἱ. συνάγεται ἀπὸ τὴν ἀρχηγρὴ ἐπένδυση (ἐσθῆτα) τῆς εἰκόνας, ή διπολαρίας ή μποροῦσε καλλιστα νὰ ἔχει προστεθεῖ μεταγενέστερα. Ἐπίσης δὲ σχολιάζεται καθόλου ή ἐγκαυστικὴ τεχνικὴ τῆς εἰκόνας ή διπολαρίας ή χρησιμοποιήθηκε καὶ παραπέμπει μᾶλλον στὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο, ὅπως μᾶς δείχνουν καὶ οἱ ἀνάλογες διασωθεῖσες σιναϊτικὲς εἰκόνες. Τέλος, ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον ὡς παράλληλο εἶναι καὶ ή διμούρωτη ἀνάγλυφη, κηρόχυτη εἰκόνα τῆς Βρεφοκρατούσης, σήμερα στὴν Γκαλερί Tretjakov τῆς Μόσχας, χρονολογούμενη στὸν ἔβδομο αἰώνα.⁶

Στὸ ὑποκεφάλαιο τῶν «Ἐπιγραφικῶν Μαρτυριῶν» (σ. 25-6) ὁ συγγραφέας παραθέτει — χωρὶς καμία διευκρίνηση — μόνον τρεῖς ἀπὸ τὶς ἐπιγραφὲς τῆς μονῆς καὶ χωρὶς νὰ παραθέτει τὴν βιβλιογραφία, ὅπου θὰ μποροῦσε νὰ ἀνατρέξει ὁ ἀναγνώστης γιὰ νὰ βρεῖ τὶς ὑπόλοιπες.

'Η πρώτη ἐπιγραφὴ ἀναφέρεται σὲ εἰ-

5. Γ. Σωτηρίου, «Περὶ τῆς μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπήλαιου καὶ τῶν ἐν αὐτῇ κειμέλιων», *ΑΔ* 4 (1918), Παράρτημα 46-80 (ἀνατύπωσις στὸ: Ἐπετηρίς Καλαβρύτων 9 (1977) 110-154.

6. *Greek documents and manuscripts, icons and applied art objects from Mssow depositories*, (ἐπιμ. Β. Φόνκιτς), Μόσχα 1995, σ. 77, εἰκ. 76.

κόνα τῆς μονῆς ποὺ κάηκε στὰ 1934. 'Ο Σωτηρίου δημοσίευσε τὸ σπάραγμα τῆς ἐπιγραφῆς ποὺ ἔφερε ή εἰκόνα στὰ 1917.⁷ 'Ο κ. Γραντῆς παραθέτει διοικητικῶν τὴν ἐπιγραφὴν ἀπὸ τὸν Κ. Κυριακόπουλο, δὲ όποιος δὲν «ἀναδημοσίευσε τὴν ἐπιγραφὴν ἀπὸ τὸν Σωτηρίου, ὅπως ὁ συγγραφέας νομίζει, ἀλλὰ ἀπὸ ἀνέκδοτο χροφ. σημείωμα τοῦ Παναγίου Τάφου ποὺ τὴν ἔσωζε δόλοκληρη. 'Ο κατὰ τὸ συγγραφέα «κάποιος ἀνώνυμος αὐτόπτης» ποὺ κατέγραψε

ΗΑΝΑΓΡΙΩΤΗ Α. ΥΦΑΝΤΗ
Π.Θ. — Μ.Α.

ΜΕΓΑ ΣΠΗΛΑΙΟ

ΙΣΤΟΡΙΑ, ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΗ
ΜΑΡΤΥΡΙΑ

ΕΚΔΟΣΙΣ Ι. ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΚΑΛΑΒΡΥΤΩΝ ΚΑΙ ΑΙΓΑΙΝΕΑΣ
Αθήναι 1999

τὸ σημείωμα ἡταν ὁ πατριάρχης Ιεροσολύμων Νεκτάριος (1602-1676), ὅπως ἔχει ἀρκετές φορὲς γραφεῖ.⁸ 'Ο κ. Γραντῆς δὲ φαίνεται νὰ μπῆκε στὸν κόπο νὰ δεῖ τὴ

7. Γ. Σωτηρίου, «Ἡ εἰκὼν τοῦ Παλαιολόγου τῆς μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπήλαιου», *ΑΔ* 4 (1918) 30-44.

8. Κ. Κυριακόπουλος, «Ἐπιγραφικὰ ἀπὸ τὸ Μέγα Σπήλαιο», *Ἐπετηρίς Καλαβρύτων* 12-13 (1980-81) 389-390 καὶ ίδιως σ. 387 ὑπόσ. 2· Κ. Λάππας, «Τὰ προσκυνητάρια τοῦ Μεγάλου Σπήλαιου Καλαβρύτων», *Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά* 1 (1984) 81-125.

φωτογραφία τῆς εἰκόνας.⁹ ἀλλοιως πῶς νὰ ἔξηγήσει κανεὶς, διὰ τὸ μία εἰκόνα ποὺ παρίστανε τὴν ἔνθρονη βρεφοκρατούσα Θεοτόκοι δίπλα σὲ ἕνα δεόμενο βυζαντινὸ εὐγενῆ ἐκεῖνος ἀνεγνώρισε δύο Παλαιολόγους αὐτοκράτορες (σ. 25).¹⁰ Η δεόμενη μορφὴ δὲν ταυτίζεται μὲ αὐτοκράτορα ἀλλὰ μὲ τὸν Ἰωάννην¹¹ Ασάνην,¹⁰ ἀνὴψιδή τῆς αὐτοκράτειρας Εἰρήνης¹² Ασανίνας Καντακουζηνῆς, ἡ δράση τοῦ ὅποιου χρονολογεῖται μεταξὺ 1342-1352.

Τὴ δεύτερη ἐπιγραφὴ ἀντιγράφει ὁ συγγραφέας ἐπίσης ἀπὸ τὸν Σωτηρίου, χωρὶς νὰ μπαίνει καὖν στὸν κόπο νὰ τὴν ἀντιπαραβάλῃ μὲ τὸ πρωτότυπο ποὺ ἔτιθεται σήμερα στὴν Αἴθουσα Κειμηλίων τῆς μονῆς, ἀποκαθιστώντας κάποια μικρολάθη ποὺ ἔκανε ὁ Σωτηρίου. Ο κ. Γ' φαντῆς ἐπεξηγώντας στὴ σ. 26 τὴν ἐπιγραφὴν ποὺ φέρει ὡς ἔτος πυρκαϊᾶς τῆς μονῆς τὸ «ΑΧΜ» (= 1640) σημειώνει, διὰ τὸ πυρκαϊὰ ἐπῆλθε στὰ 1641 ἐνῶ ἀλλοῦ (σ. 51) ἀναφέρει τὸ ἔτος 1639.¹¹

9. Η φωτογραφία ἀναδημοσιεύτηκε καὶ ἀπὸ τοὺς Σωτηρίου, «Περὶ τῆς μονῆς», σ. 30, εἰκ. 2· G. Millet, «Portraits byzantins», *Revue de l'art chrétien* (Novembre-Décembre 1941)· Chr. Zervos, *L'art en Grèce*, Παρίσι 1934, εἰκ. 355· *L'art byzantin du XIII siècle. Symposium de Sopocam 1965* (ἐπιμ. V. J. Djuric), Βελιγράδι 1967, σ. 75, εἰκ. 1, 82· H. Belting, *Das illuminierte Buch in der spätbyzantinischen Gesellschaft*, Χαϊδελβέργη 1970, εἰκ. 46-47.

10. Τ. Παπαμαστόρηκης, «Μία αὐτοκρατορικὴ εἰκόνα στὸ Μέγα Σπήλαιο», στό: *Περιλήψεις τοῦ 13ου Συμποσίου Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς ἀρχαιολογίας καὶ τέχνης*, Αθῆνα 1993, σ. 48 ὁ ἴδιος, «Ioannes "redolent of perfume" and his icon in the Mega Spelaion Monastery», *Zograf* 26 (1997) 65-73· *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, Ιωάννης¹² Ασάνη, Addenda zu Fasz. 1-8, Nr. 91366.

11. Γιὰ τὸ ἔτος τῆς πυρκαϊᾶς πρβ. καὶ X. Χοτζάκογλου, *Untersuchungen zur Geschichte, Architektur und Wandmalerei der Klosterkirche Mega Spelaion auf der Peloponnes* (διδ. Διατριβή), Βιέννη 1997, τ. I-III καὶ κυρίως τ. I, σ. 146-7.

Κλείνοντας τὸ πρῶτο κεφάλαιο παραθέτει τὸ Μετόχια καὶ τὴν ἔγγεια περιουσία τῆς μονῆς, χωρὶς νὰ γίνεται ἀντιληπτὸ γιατὶ δὲν ἀκολουθεῖται μία συστηματικὴ ἀπαρίθμηση τῆς, ἀφῆς γενομένης ἀπὸ τὸ αὐτοκρατορικὸ χρυσόβουλο (14ος αἰ.). ἔως τὶς μέρες μας, παρὰ παρατίθενται σκόρπιες πληροφορίες λαμβάνοντας ὑπόψιν μόνον τὸν Οἰκονόμου καὶ μία βενετικὴ ἔκθεση τοῦ 17ου αἰ.

Στὸ δεύτερο κεφάλαιο τῆς μονογραφίας (σ. 31-44) ἐπιχειρεῖται μία παρουσίαση τῶν Κτιτορικῶν τῆς μονῆς. Μολαταῦτα ἡ σωρεία λαθῶν καὶ παραχρονολογήσεων δημητρεῖ στὴν παραπλάνηση τοῦ ἀναγνώστη. Εἳται ὁ κ. Γ' φαντῆς ἀποδέχεται τὸν ΙΣΤ' ως τὸν αἰλὼν ποὺ ἔγραψε τὴν παράφρασή του ὁ Θεοδώρητος Λακεδαιμονίας, ἐνῶ ἡ ἔρευνα τὸν τοποθετεῖ στὰ τέλη τοῦ 17ου αι.¹² Αναφέρει λανθασμένα (σ. 36) τὸ 1764 ως ἔτος ἐκδόσεως τοῦ Κτιτορικοῦ τοῦ Παρθένου Πελοποννησίου (ἐκδόθηκε στὰ 1765),¹³ ἐνῶ σὲ ἄλλο σημεῖο (σ. 41) προτείνει συμπερασματικὰ τρεῖς αὐθαίρετες χρονολογήσεις γιὰ τὴν ἰδρυση τῆς μονῆς: τὸν ΠΙ', τὸν ΙΕ' καὶ τὸν ΙΘ' αἰ. Στὸ ὑπόλοιπο τμῆμα τοῦ αὐτοῦ κεφαλαίου ὁ συγγραφέας ἀντιγράφει ἀπλῶς πληροφορίες ἀπὸ τὸ γνωστὸ ἄρθρο τοῦ Κώστα Λάππα γιὰ τὰ προσκυνητάρια τοῦ Μ. Σπηλαίου χρησιμοποιώντας συχνὰ τὶς ἰδιες λέξεις ἀλλάζοντας ἀπλῶς τὴ σειρά τους (πρβ. π.χ. σ. 37 μὲ τὴ σ. 97 τοῦ ἄρθρου τοῦ Κ. Λάππα).

Τὸ τρίτο κεφάλαιο διαγράφει τὴν πορεία τῆς μονῆς ἀνὰ τοὺς αἰλῶνες καὶ ὑποδιαιρεῖται σὲ τέσσερα ὑποκεφάλαια: Φραγκοκρατία 1205-1430, Α' Τουρκοκρατία 1466-1684, Βενετοκρατία 1684-1714, καὶ Β' Τουρκοκρατία 1715-1821. Σὲ δλες αὐτὲς τὶς σελίδες ὁ συγγραφέας ἀντὶ νὰ προσκομίζει στοιχεῖα ποὺ ἀπτονται τοῦ Μ.

12. M. Γεδεών, «Ἐκδόσεις ζητητέαι», *Ἐκκλησιαστικὴ Αλήθεια* 36 (1916) 19-22· Λάππας, ὅ.π., σ. 85.

13. Θ. Παπαδόπουλος, *Ἐλληνικὴ Βιβλιογραφία 1466-1800*, Αθῆνα 1986, I, No 4673.

Σπηλαίου ἀπό δημοσιευμένα διθωμανικά ἔγγραφα,¹⁴ βραχέα χρονικά, βενετικές ἐκθέσεις¹⁵ ή περιγραφές περιηγητῶν¹⁶ (π.χ. Κυριάκος Ἀγκωνίτης,¹⁷ B. Randolph,¹⁸ W. Leake,¹⁹ Ag. Smith,²⁰ κ.ά.) πού ἐπισκέφθηκαν τὸ μοναστήρι περιγράφει ἀπλῶς τὰ θαύματα τῆς ἐφέστιας εἰκόνας, ὅπως αὐτά καταχωροῦνται ἀπό τὸν Οἰκονόμο καὶ ἀβασάνιστα τοποθετεῖ τὴν πρώτη γραπτὴ μαρτυρία γιὰ τὴν ἐπισκοπὴν Κερνίτζης στὸν ΙΣΤ' αἱ. (σ. 58, σημ. 32), ὅταν ἡ βιβλιογραφία τὴν ἀνάγει τουλάχιστον στὸν Ι' αἱ.²¹

Στὸ Δ' κεφάλαιο (σ. 75-120) ἔξιστορεῖται ὁ «Ἀγώνας γιὰ τὴν Ἐλευθερία 1821-1829», ὃπου σὲ ὀκτὼ ὑποκεφάλαια σκιαγραφεῖται ἡ δράση τῶν Μεγασπηλαιωτῶν Φιλικῶν, οἱ μάχες Λεβιδίου καὶ Ἀκράτας καὶ οἱ ἀνεπιτυχεῖς ἐπιθέσεις τοῦ Ἰμπραήμ κατὰ τῆς μονῆς στὰ 1827. Οἱ μακρυγόριες καὶ οἱ γενικότερες σχετικά μὲ τὴν ἴστορια καὶ τὰ αἴτια συστάσεως τῆς Φιλικῆς Ἐπαρχείας (σ. 76 κ.έ.) ἢ τὸ ρόλο τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου στὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821 (σ. 75-6) θυμίζουν μᾶλλον ὑπεράσπιση ζεφεύγοντας ἀπό τὸ

14. N. Beldiceanu - Irene Beldiceanu-Steinherr, «Recherches sur la Moree (1461-1512)», *Südostforschungen* 39 (1980) 17-74.

15. K. Ντόκος, «Breve descrittione del Regno di Morea», *Ἐώρα καὶ Ἐσπερία* 1 (1993) 81-143 καὶ ἴδιας σ. 123-4.

16. Πρβ. καὶ K. Σιμόπουλος, *Σένοι ταξιδίωτες στὴν Ἑλλάδα*, Ἀθῆνα 1975 μὲ πλήθος ἀναφορῶν στὸ Μ. Σπήλαιο.

17. J. Colin, *Cyriaque d'Ancoine. Le voyageur, le marchand, l'humaniste*, Παρίσιο 1981, σ. 457.

18. B. Randolph, *The present State of the MOREA called anciently Peloponnesus*, Λονδίνο 1689 (Ἀνατύπωση Ἀθῆνα 1966) [Βιβλιοθήκη ἴστορικῶν μελετῶν 18] σ. 15-16.

19. W. Leake, *Travels in the Morea*, Λονδίνο 1830.

20. Ag. Smith, *Glimpses of Greek Life and Scenery*, Λονδίνο 1884, σ. 242 κ.έ.

21. Χοτζάκογλου, δ.π., τ. I, σ. 62, ὥποσ. 35.

Θέμα τοῦ βιβλίου. Ἀντλώντας πληροφορίες ἀπὸ Ἀπομνημονεύματα ἀγωνιστῶν ἢ ἀπὸ δημοσιευμένα ἔγγραφα τῶν ΓΑΚ παρουσιάζει τὴν συμβολὴν τοῦ Μ. Σπηλαίου κατὰ τὸν ἀγώνα τῆς Ἀνεξαρτησίας. Ωστόσο κουραστικὴ γιὰ τὸν ἀναγνώστη εἶναι ἡ συνεχῆς παράθεση αὐτούσιων ἔγγραφων, τὰ ὅποια κάλλιστα θὰ μποροῦσαν νὰ εἰχαν φιλοξενηθεῖ στὸ ξδη ὑπάρχον Παράρτημα μὲ τὸ «Ἀρχειακὸ Ὑλικόν», ἐνῶ σημαντικὴ κρίνεται καὶ ἡ παράλεψη πολλῶν ἄλλων πηγῶν ποὺ φωτίζουν τὴν συμβολὴ τῆς μονῆς κατὰ τὸν ἔθνικοαπελευθερωτικὸ ἀγώνα.²²

Ἡ ἴστορία τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου κατὰ τὴν ἀνατολὴν τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους διερευνᾶται στὸ Ε' κεφάλαιο (σ. 121-151). Στὰ δύο πρῶτα ὑποκεφάλαια σκιαγραφεῖται τὸ κλίμα ποὺ διαμορφώθηκε μὲ τὴν κήρυξη τοῦ Αὐτοκεφάλου τῆς ἑλλαδικῆς ἐκκλησίας ἀπὸ τὴν Ἀντιβασιλεία (σ. 121-4), ἡ προσωπικότητα τοῦ Κων. Οἰκονόμου (σ. 124-133) καὶ ἡ διένεξή του μὲ τὸν Φαρμακίδη. Παρὰ τὶς ἐλιπτεῖς βιβλιογραφικές παραπομπὲς τὸ κεφάλαιο διανθίζεται μὲ ἀνέκδοτες ἐπιστολές ἀπὸ τὴν ἀληγοριαφία Οἰκονόμου σχετικά μὲ τὴν ἔδρυση Θεολογικῆς Σχολῆς στὸ Μέγα Σπήλαιο, οἱ δόποις βρίσκονται στὸ Κέντρο Ἐρευνας τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἐλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ παρατίθενται στὸ Παράρτημα.

Τὰ ὑπόλοιπα τρία ὑποκεφάλαια (σ. 134-151) εἶναι ἀφερωμένα στὴ δράση τῶν Κοσμᾶ Φλαμάτου, τοῦ Παπουλάκου καὶ τοῦ Ἰγνατίου Λαμπροπούλου. Στὸ μοναχολόγιο τοῦ Μ. Σπηλαίου, ὅπως πρῶτος ὁ Χρυσόστομος Παπαδόπουλος²³ σημειώνει

22. Πρβ. π.χ. Ἀρχεῖον Κανέλλου Δεληγιάννη. Τὰ ἔγγραφα 1779-1827 (μεταγραφὴ Εὔτυχια Λιάτα), [Ἐπαρχεία τῶν Φίλων τοῦ Λαοῦ 2], Ἀθῆνα 1993, ἀρ. 75, 84, 131. N. Παπαδόπουλος, *Πρόδημοι Μεγάλου Σπηλαίου* καὶ ἡ οἰκογένεια τοῦ ἀγωνιστοῦ τοῦ 1821 Παναγιώτον *A. Νεζερίτη*, Πάτρα 1992.

23. Χρυσ. Παπαδόπουλος, *Ιστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθῆνα 1920, σ. 388.

—καὶ ὅχι ὁ Κονιδάρης, ὅπως γράφει ὁ κ. Γ΄φαντῆς (σ. 137)— φαίνεται νὰ περιλαμβανόταν καὶ ὁ Παπουλάκος,²⁴ γιὰ τὸν ὅποιο παρατίθενται ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα καὶ αὐτούσια ἔγγραφα ἀντλούμενα ἀπὸ τὴν ἀνέκδοτη διατριβὴ τῆς Θ. Σταθοπούλου στὸ Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Τὸ κεφάλαιο αὐτὸν διλουληρώνεται μὲ μία πολὺ λιτὴ ἀναφορὰ στὴν πυρκαϊά τοῦ 1934 καὶ στὸν ἐμπρησμὸν τῆς μονῆς ἀπὸ τὰ ναζιστικὰ στρατεύματα τὸ 1943. Πέρα ἀπὸ τὴ μοναδικὴ—καὶ λαχθασμένη—παραπομπὴ (σ. 145, σημ. 51) ὁ συγγραφέας δὲν ἀξιοποιεῖ ὑλικὸν τῶν ἐφημερίδων τῆς ἐποχῆς ἢ μαρτυρίες αὐτοπτῶν μαρτύρων μοναχῶν, ὡστε νὰ προσφέρει κάποια πρωτότυπη συμβολὴ.

Τὸ ἕκτο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου («Τὸ Μέγα Σπήλαιο καὶ ἡ Παιδεία» σ. 153-160) ἀκολουθεῖ ἔνας σύντομος Ἐπίλογος (σ. 161-4) ποὺ συνοψίζει τὴ διαχρονική, πνευματικὴ ἀκτινοβολία τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου.

Ἐδῶ ὁ συγγραφέας παρέχει μία ἀνασκόπηση τῆς ιστορίας τῆς Σχολῆς τοῦ Μ. Σπηλαίου (σ. 153-5) ἀλλὰ καὶ μία ἀναφορὰ στὴν πάλαι πλούσια μοναστικὴ βιβλιοθήκη (σ. 155-160), χωρὶς δμωα νὰ δέξιοποιοῦνται οἱ πληροφορίες ἀπὸ τὰ Μαθηματάρια²⁵ τοῦ Μ. Σπηλαίου, οὔτε ἐπίσης καὶ τὸ διτὶ στὴ μονὴ λειτουργοῦσε Σχολεῖο μέχρι μερικὲς δεκαετίες πρόν.

‘Αναφερόμενος στὴ Βιβλιοθήκη ὁ κ. Γ΄φαντῆς ἀναλίσκεται στὴν περιγραφὴ κάποιων κωδίκων της, ὅπως τοὺς κατέγραψε ὁ Ν. Βένης, πρὶν τὴν πυρκαϊά τοῦ 1934. Γιὰ τὴ σημερινὴ κατάσταση δὲ γίνεται λόγος, ἐνῶ ἀναξιοπόλητα μένουν τὰ στοιχεῖα τῆς ἀποστολῆς ἐρευνητῶν τοῦ Μορφωτικοῦ Ι-

24. Πρβ. ἐπίσης καὶ Χρ. Γιανναρᾶς, ‘Ορθοδοξία καὶ Δύση στὴ νεωτέρα Ἑλλάδα, ’Αθήνα 1992, σ. 288 κ.έ.· Μ. Στασινοπούλου, ‘Η μετάβαση στὴ σοφὴ Εὐρώπη καὶ οἱ συνέπειές της. ‘Ο ἀρχιμανδρίτης Γρηγόριος Καλαγάνης», ’Ερανιστής 21 (1997) 301-325 καὶ ἴδιας σ. 314, 318-9.

25. Αγγ. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, Τὰ μαθηματάρια τῶν ἐλληνικῶν σχολείων τῆς Τουρκοκρατίας, ’Αθήνα 1994, σ. 637 κ.έ.

δρύματος Ἐθνικῆς Τραπέζης μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Ἀγ. Τσελίκα.²⁶ Διερωτώμενος ὁ συγγραφέας γιὰ τὸ ἀν λειτούργησε στὸ μοναστήρι ἐργαστήριο ἀντιγραφῆς κωδίκων ἀποφαίνεται ἀρνητικά, διότι στὸν Κατάλογο τοῦ Λ. Πολίτη²⁷ ἐντοπίζει μόνον τὸν κώδικα 2248 ποὺ ἀντεγράφη στὸ Μ. Σπήλαιο (σ. 160) βέβαια μερικές σελίδες παρακάτω στὸ ἰδιο βιβλίο ὁ Λ. Πολίτης ἀναφέρει ἄλλον ἔναν κώδικα ἀντιγραμμένο στὸ Μ. Σπήλαιο, ἐνῶ ἀγνοοῦνται οἱ μαρτυρίες τῶν Σ. Λάμπρου καὶ Ν. Βέη γιὰ τὸ θέμα.²⁸

Συμπερασματικὰ διαπιστώνει εὔκολα κανεὶς ὅτι στὴν παρούσα μελέτη ἀρκετὰ βασικὰ κεφάλαια τῆς ιστορίας τοῦ Μ. Σπήλαιού ἔμειναν παντελῶς ἀνέγγιχτα: οἱ τουχογραφίες καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ Καθολικοῦ, οἱ σχέσεις τῆς μονῆς μὲ τὴν Ὁμογένεια στὴ Βενετία²⁹ καὶ τὴν Τεργέστη,³⁰ ἡ δράση τῶν Μεγασπηλαιωτῶν κατὰ τῆς κυβερνήσεως Μαυροκορδάτου καὶ ἡ παρασημοφόρησή τους ἀπὸ τὸν “Οθωνα,”³¹ οἱ καλλιτεχνικοὶ θησαυροὶ καὶ κευμήλια ποὺ φυλάσσονται σήμερα στὸ μοναστήρι, οἱ ἐντυπώσεις τῶν περιηγητῶν, οἱ ἀποτυπώ-

26. Ἀγ. Τσελίκας, «Καλάβρυτα. α. Μονὴ Μεγάλου Σπηλαίου», ΔΙΠΑ 4 (1984-1987) 25, 219-220.

27. Λ. Πολίτης, Κατάλογος χειρογράφων τῆς Εθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἑλλάδος, ἀρ. 1857-2500, ’Αθήνα 1991, σ. 279, ἀρ. 2258.

28. Σ. Λάμπρος, «Σύμμικτα», ΝΕ 4 (1907) 495. Ν. Βέης, «Κατάλογος τῶν χρ. κωδίκων τῆς ἐν Αροανείᾳ μονῆς τῶν Αγ. Θεοδώρων», Ἐπετηρίς Παρνασσοῦ 9 (1906) 72, ὑποσ. 2· Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit τ. V, ’Αρρών Ιωσήφ.

29. Εὐτ. Λιάτα, «Ἐνας Ἑλληνας ἔμπορος στὴ Δύση, στό: Ροδωνία, τ. I, Ρέθυμνο 1994, σ. 279-297· ἡ ἴδια, «Μαρτυρίες γιὰ τὴν πτώση τ’ Ἀναπλιοῦ στοὺς Τούρκους», Μνήμων 5 (1975) 101-156.

30. Ο. Κατσαρόδη-Hering, Ἡ Ἑλληνικὴ παροικία τῆς Τεργέστης (1751-1830), ’Αθήνα 1986, τ. I, σ. 210, ὑποσ. 59.

31. Ιω. Πετρόπουλος - Αἰκ. Κουμαριανοῦ, «Περίοδος βασιλείας τοῦ Ὅθωνος», στό: Ιστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἐθνους, ’Αθήνα, ’Εκδοτικὴ ’Αθηνῶν, 1977, τ. Π'', σ. 8-104 καὶ κυρίως σ. 86.

σεις τῆς μονῆς σὲ χαρακτικά,³² ἡ σημερινὴ ζωὴ καὶ δράση τοῦ μοναστηρίου. Ἡ ἀνυπαρξία φωτογραφικοῦ ὑλικοῦ —ἔστω καὶ ἀσπρόμαυρων χαρακτικῶν ποὺ δὲ θὰ ἀνέβαζαν τὸ κόστος τοῦ βιβλίου—, ἡ ἔλλειψη εὑρετηρίων, οἱ ἐλλιπεῖς τρόποι παραπομπῶν ὑποβαθμίζουν περαιτέρω τὸ ἀποτέλεσμα τῆς προσπάθειας συγγραφῆς τῆς ἱστορίας τῆς καλαβρυτινῆς μονῆς. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὄποιο συνετέθη τὸ φημιδωτὸ αὐτὸ πόνημα, δηλαδὴ διὰ τῆς συρραφῆς κειμένων διαφόρων συγγραφέων χωρὶς καμμία κριτικὴ τῶν ἐπιχειρημάτων τους, ἀσφαλῶς δὲν τὸ τοποθετεῖ μεταξύ τῶν ἔργων ποὺ προάγουν τὴν ἔρευνα στὸ συγκεκριμένο θέμα καὶ στὸ ὄποιο ὁ μελλοντικὸς ἔρευνητῆς θὰ μποροῦσε νὰ παραπέμπει, ἐνῶ τοῦ ἀποστερεῖ συνάμα καὶ τὸν τίτλο τῆς πρωτότυπης συγγραφῆς, κάτι ποὺ ἐνδεχομένως νὰ ὑπῆρχε στὶς προθέσεις τοῦ συγγραφέα. "Ετσι καὶ οἱ ὅποιες χρήσιμες ἐπισημάνσεις στὶς διόποιες προβαίνει ὁ συγγραφέας, κινδυνεύοντας νὰ περάσουν ἀπαρατήρητες ὑπὸ τὸ βάρος τῆς πληθώρας τῶν ἀνακριβειῶν, ἐνῶ ἡ μέτρια ἔρευνητικὴ διάθεση γιὰ τὸ θέμα του ἐπισκιάζει δόλοκληρο τὸ ἔργο του.

Σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ τὰ ἐπιστημονικὰ

32. N. Παπαστράτου, *Χάρτινες εἰκόνες. Όρθοδοξα χαρακτικά 1665-1899*, τ. II, Αθήνα 1986, σ. 509 κ.εξ.

μέσα καὶ οἱ δινατότητες ἔχουν πολλαπλασιασθεῖ δὲν ὀφεῖ μόνον ἡ καλὴ πρόθεση ἀλλὰ ἀποτελεῖ ὑποχρέωση πρὸς τὸν ἀναγνώστη καὶ τὴν ἱστορικὴ ἔρευνα οἱ ἀπαιτήσεις νὰ είναι ύψηλες καὶ τὰ κριτήρια τῆς ἐπιστημονικῆς ἐργασίας νὰ καθίστανται αὐστηρά.

Προβληματίζουν ὅμως ἐργασίες, ὅπως ἡ κρινόμενη μὲ τὶς σοβαρὲς ἀδυναμίες της, ὅταν ὅχι μόνο δὲ συνάδουν μὲ τὸν ἱστορικὸ λόγο ἀλλὰ συνάμα ἐμπλέκουν καὶ ἐκθέτουν θεσμούς, ὅπως τὴν Ἱερὰ Μονὴ τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου καὶ τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ποὺ προχώρησε στὴ βράβευση. Τὸ ἵερὸ καθίδρυμα μάλιστα χάνει αὐτὴ τὴν εὐκαιρία νὰ βρεῖ καὶ στὴ σύγχρονη βιβλιογραφία μία ἀξιοπρεπὴ ἀντιπροσώπευση, ὅπου ὁ ἀναγνώστης, εἰδικὸς καὶ μή, θὰ μπορεῖ, διαχωρίζοντας τὶς προκαταλήψεις καὶ μυθεύματα τῶν περασμένων αἰώνων ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ ἀλήθεια ἀλλὰ καὶ μὲ σεβασμὸ πρὸς τὶς ἀρχέγονες παραδόσεις, νὰ γνωρίσει τὴν ἱστορία, τὴν προσφορὰ καὶ τὴ σημασία τῆς. Νὰ εὐχηθοῦμε γιὰ τὸ μέλλον, ὁ πνευματικὸς φάρος τῆς Ἱερᾶς Μονῆς, ἡ δραστήρια Μητρόπολη Καλαβρύτων καὶ Αἴγιαλείας, νὰ λάβει ξανὰ ἀνάλογη πρωτοβουλία, ὥστε νὰ ἀναδειχθεῖ, ὅπως ἀρμόζει, ἡ ἱστορία, δράση καὶ προσφορὰ μιᾶς ἀπὸ τὶς σημαντικότερες μονές τῆς Πελοποννήσου.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ Γ. ΧΟΤΖΑΚΟΓΛΟΥ

Ρένα Μόλχο, *Oι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης 1856-1919: μια ιδιαίτερη κοινότητα*, Θεμέλιο Ιστορική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2001, 333 σ.

Το βιβλίο της κ. P. Μόλχο ἔρχεται να καλύψει ἔνα μεγάλο κενό στη φτωχὴ ελληνικὴ ιστοριογραφία σχετικά με τὶς εβραϊκές κοινότητες του ελλαδικού χώρου. Ειδικά για τὴν εβραϊκὴ κοινότητα τῆς Θεσσαλονίκης, μια κοινότητα που καθόριζε για αιώνες τὴν φυσιογνωμία τῆς τελευταίας, το κενό ἡταν περισσότερο αισθητό, δεδομένου ὅτι η εβραϊκὴ παρουσία δεν προσφέρεται για τὴν προβολὴ τῆς ελληνικότητας τῆς πό-

λης, ὅπως εύστοχα σημειώνεται στὴν εισαγωγὴ (σ. 20). Ο σόχος τῆς προβολῆς τῆς ελληνικότητας, ἀλλωστε, συντέλεσε, ουσιαστικά, στη μείωση ἡ στον εξοβελισμὸ τῶν Εβραίων στὸ σύνολό τους από τὴν ελληνικὴ ιστοριογραφία, μέχρι πρόσφατα. Και ὅχι μόνο από τὴν ιστοριογραφία, αλλά καὶ «από τη συλλογικὴ μνήμη τῆς Ελλάδας» (σ. 15). Εξ ου καὶ τα προβλήματα τωντότητας που περιγράφει η συγγραφέας στὸν πρόλογο.